

תוכן העניינים

1	מבוא: רבים ביד מעטים	כ"ז קדר
	חלק ראשון: מלחמות יהודה המקבי	
9	מלחמות יהודה המקבי: תדמית ומציאות היסטורית	בצלאל בר-כוכבא
27	מלחמות יהודה המקבי: מעטים מול רבים?	ישראל שצמן
	חלק שני: מלחמת העצמאות	
	א. הערכת יחסי הכוחות	
41	מורכבות הערכת יחסי הכוחות בין ישראל לערבים במלחמת 1948	בני מוריס
49	מעטים מול רבים, חלשים מול חזקים: מקרה מלחמת העצמאות	עמיצור אילן
65	דוד בן-גוריון ודילמת 'מעטים מול רבים': השקפת עולם במבחן המציאות	יוסף הלר
	ב. מקרי בוחן	
113	צפת	שמריה בן-פזי
125	הרובע היהודי בירושלים העתיקה	משה ארנוולד
131	המושבה רחובות בין מנדט למדינה: דפוסי מרות ואלימות	נמרוד הגלעדי

ג. היסטוריוגרפיה

141	ראשית ההיסטוריוגרפיה של מלחמת העצמאות ומצב הידע ב-1955 בשאלת יחסי הכוחות	יהושע בן-אריה
183	מעטים מול רבים: מציאות, מיתוס, אתוס חינוכי	אייל נווה
197	'מעטים מול רבים' כחוויה של דור	מרדכי בר-און
211	יחסי הכוחות במלחמת העצמאות לפי מסמך מטכ"לי משנת 1952	זכי שלום
219	אחרית דבר: 'נשקנו הדל'	אלון קדיש
223		רשימת המשתתפים

מבוא: רבים ביד מעטים

ב"ז קדר

מחקר בהיסטוריה צבאית ראוי שיתחיל, כאשר המקורות מאפשרים זאת, בבירור מספר הלוחמים. במילים אלה פתח הנס דלבריק (1848–1929), ממייסדי ההיסטוריה הצבאית המודרנית, את חיבורו רב הכרכים על תולדות אמנות המלחמה מימי קדם ועד המאה התשע עשרה. מובן שדלבריק ידע היטב שגודל הכוח הלוחם הוא רק אחד ממשתנים רבים הקובעים את גורלה של מערכה ועל כן הוסיף מיד שאת יתרונו של כוח גדול יכולים לאזן האומץ והמנהיגות של כוח קטן ממנו. בוודאי, אין אפשרות לעמוד על טיבו של איזון זה בלי לאמוד את גודלם היחסי של הכוחות המתמודדים, אולם חובה גם לאמוד את גודלו המוחלט של כל כוח, אשר משפיע בין השאר על ניידותו ועל צורכי האספקה שלו.¹ על כן השקיע דלבריק מאמץ רב בכדיקתם המדוקדקת של המקורות המספרים על גודלם של צבאות מאז מלחמות הפרסים והיוונים ועד למלחמת 1870. בהבליטו את חשיבות מספרי הלוחמים הוא הלך, אולי מבלי משים, בעקבות היסטוריונים וכרוניקנים קדומים שראו לנכון למסור בעיקר מספרים אלה.

בהרצאה שנשא באוניברסיטת ברלין בשנת 1912 הרחיב דלבריק את הדיבור על הנטייה הרווחת להציג מערכות צבאיות כניצחונם של מעטים על הרבים. הוא ציין כי בעניין זה קיים ניגוד מובהק בין המתכנן והמצביא, העושים כל שביכולתם כדי שהצד שלהם ייהנה מיתרון כמותי הן באופן כללי הן בנקודת ההכרעה, ובין הדרך שבה עם מעדיף לתפוס ולזכור את מלחמותיו. אין דבר המשמח יותר את נפש העם ואין דבר שהמספר מדרווח עליו ביתר חפץ לב, טען דלבריק, 'מכוח קטן המכניע כוח גדול ממנו'. כך לדוגמה הוצגו היוונים כמעטים המנצחים את המוני הפרסים והאיכרים השווייציים כמעטים הגוברים על צבאות הדוכסים ההבסבורגים והבורגונדים; באופן זה הובלטה גבורת המנצחים עד מאוד, שהרי אין לך עדות חותכת לאומץ לב יותר מניצחון המעטים על הרבים. מכאן שעל ההיסטוריון הצבאי לחשוך עד מאוד במספרי הלוחמים הנקובים

1 H. Delbrück, *Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte*, I–VI, Berlin 1920–1929. הציטוט בכרך I, עמ' 7. הדברים פורסמו לראשונה ב-1900. על פעילותו הביקורתית בגרמניה הקיסרית ראו A. Bucholz, *Hans Delbrück and the German Military Establishment: War Images in Conflict*, Iowa City 1985

במקורות ולפתח שיטות לביקורתם. הדבר נכון גם לגבי המספרים המצוינים בספריהם של מצביאים, השואפים להרבות את תהילתם על ידי הצגת הכוח שעמד לרשותם כנחות מבחינה מספרית.² בעניין זה ראוי להזכיר את קביעתו הנחרצת של מרטין ון-קרפלד, ההיסטוריון הצבאי הישראלי, שמצביאים 'הגזימו תמיד באופן שיטתי בגודל כוחו של היריב. היה בכך משום ביטוח לגבי העתיד: אם ינצחו – תגדל תהילתם ביתר שאת, ואם יובסו – ייקל יותר לתרץ את מפלתם'.³ עולה מכאן שניצחון המעטים על הרבים הוא בבחינת תבנית סיפורית החוזרת ונשנית בתיאורי קרבות ומלחמות, ושתבנית זאת ראוי שתעורר את חשדם של היסטוריונים.

במקומותינו נדונה תבנית זו בשני הקשרים שונים. בשנת 1980 פרסם בצלאל בר-כוכבא את ספרו 'מלחמות החשמונאים: ימי יהודה המכבי', שבו קבע בין השאר ש'ברוב הקרבות לא ניתן להצביע כביטחון על עדיפות מספרית של הגייסות הסלווקיים. היפוכם של דברים: אין ספק שלפחות בחלק מהם היה ליהודים יתרון מספרי ניכר'.⁴ קביעה זו עומדת כמובן בסתירה גמורה לתפיסה המקובלת על קרבות אלה, שביטויה הרווח ביותר מצוי בתפילת 'על הנסים', הנאמרת בימי החנוכה וקובעת ש'בימי מתתיהו בן-יוחנן כהן גדול חשמונאי ובניו, כשעמדה מלכות יון הרשעה על עמך ישראל להשכיחם תורתך [...] אתה ברחמיך הרבים עמדת להם בעת צרתם [...] מסרת גבורים ביד חלשים, ורבים ביד מעטים'. על כן אין בכך כדי להפליא שאף שאנשי המקצוע אימצו את עיקרי מסקנותיו של בר-כוכבא נמצאו מי שתקפו אותו על ניפוץ מיתוס לאומי שמילא תפקיד חשוב בהבניית התפיסה העצמית הישראלית כאומת המעטים החוזרים ומתייצבים מול הרבים ויכולים להם, בבחינת 'בזמן הזה' כמו 'בימים ההם'.⁵

בשנת 1999 פרסם אייל נווה ספר לימוד לתלמידי כיתות ט ובו קבע – תוך תיאור ההתרחשויות באפריל ובמחצית הראשונה של מאי 1948 – ש'כמעט בכל גזרה ובכל קרב היה לצד היהודי יתרון על הערבים, הן מבחינת התכנון, הארגון והפעלת הציוד, והן מבחינת מספר הלוחמים המיומנים שהשתתפו בקרב'.⁶ קביעה

2 H. Delbrück, *Geist und Masse in der Geschichte*, Berlin 1912, pp. 3–6 (= idem, *Vor und nach dem Weltkrieg: Politische und historische Aufsätze 1902–1925*, Berlin 1926, pp. 601–604)

3 M. van Creveld, *The Privileged Sex* (in press) chap. 6

4 ב' בר-כוכבא, מלחמות החשמונאים: ימי יהודה המכבי, ירושלים תשמ"א, עמ' 309. לגרסה מורחבת של הספר ראו B. Bar-Kochva, *Judas Maccabaeus: The Jewish Struggle against the Seleucids*, Cambridge 1989, paperback ed. 2002

5 על תפיסה עצמית זו ראו B. Bar-Kochva, 'The Perception of the Battles of Judas Maccabaeus and Their Impact on Modern Israel', W. Schuller (ed.), *Antike in der Moderne* (Xenia – Konstanzer Althistorische Vorträge und Forschungen, XV), Basel 1985, pp. 15–18

6 א' נווה, המאה ה-20 על סף המחור, תל אביב תשנ"ט, עמ' 143.

זו, שנתפסה כמתייחסת לכל אורכה של מלחמת העצמאות, עוררה פולמוס סוער בעיתונות היומית.⁷

אמנם הערעור על התפיסה הנפוצה שלפיה מלחמת העצמאות היא ניצחון המעטים על הרבים אינו חדש.⁸ כבר בשנת 1954 עמד ישראל בר באחת מרשימות הפרשנות שלו בעיתון 'דבר' על 'העובדה המפליאה לכאורה, שהעצמה הצבאית המעשית של 40 מיליון ערבים לא עלתה הרבה על עצמתו של הישוב, בן 700 אלף אז'.⁹ הפער בין הרבים למעטים הוצג כאן אפוא כקטן מכפי שמקובל היה לחשוב. ואילו בספר שכתב בכלא שאטה ושהתפרסם זמן מה אחרי מותו, בשנת 1966, יצא בר במתקפה חזיתית על 'אגדה פופולארית ומסוכנת מאד – אגדת המעטים נגד הרבים: שהישוב הקטן וההירואי בן 700 אלף נפש הנחיל תבוסה ל-40 מיליון ערבים והניס שבעה צבאות פולשים'. לדעתו של בר, 'אף שבפרקי זמן מסויימים, בכמה מן הגזרות ובמצבים טאקטיים ידועים, היתה לערבים עדיפות במספר ובחימוש, הרי נתגלתה בכירור עדיפותם של היהודים לא ברוח-הלחימה בלבד, אלא גם במובן האסטרטגי על כל בחינותיו, הקובעות את גורלה של מלחמה ולא גורלו של קרב בודד'.¹⁰ והנה בשנים שעברו מאז, ובעיקר בעשור האחרון, חזרו היסטוריונים ובחנו את יחסי הכוחות במלחמת העצמאות והגיעו למסקנות דומות מאוד לאלו של בר. ההסכמה רחבה מאוד: כדבריו של מרדכי בר-און בקובץ הנוכחי, 'בקרב היסטוריונים שוב לא יכול להיות ויכוח על העובדות'.

אלא שההיסטוריונים אשר בחנו בשנים האחרונות את יחסי הכוחות במלחמת העצמאות לא ידעו את שאולי היה גלוי בפני בר. ראשית, מסמך מטכ"לי תמציתי משנת 1952, שסווג 'סודי ביותר/אישי בהחלט', קבע שבמלחמת העצמאות נהנתה ישראל מעדיפות בכוח האדם ביחס של 1:2 (צה"ל – 117,000 מגויסים בשיא מאמץ הגיוס; כוחות הצבא הערביים בארץ ישראל – 50,000–60,000 חיילים).¹¹ המסמך לקוי מבחינות שונות: אין הוא מפרט את יחסי הכוחות בשלבי המלחמה השונים ואת מועדי קליטתם של אמצעי הלחימה בצה"ל והוא גם מתעלם מן העדיפות העצומה ברכב קרבי משוריין שהייתה לצבאות הערביים בתחילת המלחמה. עם זאת, קביעתו הבסיסית של המסמך ראויה לציון. שנית, בראשית

7 להפניות עיקריות ראו מאמריהם של נווה ושל בר-און בקובץ הנוכחי.

8 לביטוי אופייני לתפיסה רווחת זו ראו נ' לורך, קורות מלחמת העצמאות, תל אביב 1966, עמ' 542–543: 'מניין בא הנצחון במלחמת העצמאות? [...] אנחנו רואים גורמים מכריעים ברוח ההקרבה והנכונות, אשר פקדה את בחירי העם ונתנה בהם כוח לעמוד מול אויב, אשר בשעות הכרע היה עדיף פי כמה וכמה במספרו ובציודו'.

9 ג' בן-צבי [שם עט], 'האם מדינות ערב מוכנות מבחינה צבאית לסיכוב שני?', דבר, 7.5.1954; נדפס מחדש בתוך י' בר (עורך), במעגל בעיות הבטחון, תל אביב תשי"ז, עמ' 133.

10 י' בר, בטחון ישראל: אתמול, היום, מחר, תל אביב תשכ"ו, עמ' 119. הדיון ב'אגדות ועובדות' מופיע בעמ' 118–120.

11 ראו מאמרו של זכי שלום בקובץ זה.

שנת 1955 פנה הרמטכ"ל דאז, משה דיין, אל ראש ענף היסטוריה בצה"ל, מרדכי בר-און, וביקש נתונים מלאים על יחסי הכוחות במלחמת העצמאות לשלביה. המשימה הוטלה על אחד מאנשי הענף, סגן יהושע בן-אריה בן ה-27, לימים מייסד לימודי הגאוגרפיה ההיסטורית בארץ. בן-אריה הגיש לדיין טבלאות השוואתיות מפורטות, שמהן עולה בין השאר המסקנה שעם פלישת הצבאות הערביים באמצע מאי 1948, ועוד יותר מכך בנקודות זמן מאוחרות יותר, עלה סך כל היהודים המגויסים על סך כל החיילים הערבים. משמע, מבחינת מספר החיילים אין לדבר על ניצחון המעטים על הרבים במלחמת העצמאות. ואולם המסמך המטכ"לי משנת 1952 ונתוניו המפורטים של בן-אריה משנת 1955 נותרו חסויים, והתפיסה בדבר ניצחון המעטים על הרבים המשיכה למשול בכיפה עשרות שנים. מכאן עולה השאלה כיצד ובאמצעות מי נפוצה תפיסה זו ואילו צרכים היא שירתה.

ביום 8 בדצמבר 1999, ד' דחנוכה תש"ס, קיים בית הספר להיסטוריה של האוניברסיטה העברית, שקם חודשים ספורים קודם לכן, יום עיון בנושא: 'מעטים מול רבים? הדיון הציבורי ומצב המחקר אודות מלחמות העבר ומלחמת העצמאות'. המשתתפים היו תמימי דעים שדיון ביחסי כוחות אסור לו להצטמצם למניית מספרי הלוחמים וכי חובה לתת את הדעת על שורה של משתנים נוספים. בצלאל בר-כוכבא שטח את עיקרי תפיסתו באשר למלחמות יהודה המכבי ואילו ישראל שצמן חלק על רבות ממסקנותיו. ואולם, עיקרו של יום העיון התמקד בכירור שאלת מעטים מול רבים במלחמת העצמאות. בני מוריס עמד על הבעייתיות שבהערכת יחסי הכוחות במלחמה זו והציג את ממצאיו לגבי שני שלביה: 'מלחמת האזרחים' מסוף נובמבר 1947 עד אמצע מאי 1948 והמלחמה נגד צבאות מדינות ערב מאמצע מאי 1948 עד ינואר 1949. עמיצור אילן ניתח את יחסי הכוחות תוך כדי הדגשת חשיבותה של המעורבות האנגלית-אמריקנית והתמקד בארבעה צומתי הכרעה: שלהי 'מלחמת האזרחים'; מאמצע מאי 1948 עד סוף אותו חודש; השבועיים האחרונים של אוקטובר 1948; והתקופה שמנובמבר 1948 עד יולי 1949. שמריהו בן-פזי, נמרוד הגלעדי ומשה ארנוולד דנו בשלושה מקרי בוחן: צפת, רחובות והרובע היהודי בירושלים העתיקה. יהושע בן-אריה הציג לראשונה בפומבי כמה מממצאי עבודתו משנת 1955. אייל נווה עשה את הפולמוס שעורר ספרו לנקודת מוצא לדיון בקשרים ובמתחים שבין עובדות למיתוסים והציע דרך להמחשתם בספרי הלימוד. מרדכי בר-און, שאף הוא פתח בדיון ביחס שבין עובדות למיתוסים, התמקד בדרך הבנייתו של הזיכרון הקולקטיבי הישראלי בשאלת מעטים מול רבים בתש"ח ובאבחון האופן שבו פגע ספרו של נווה בזיכרון זה; כמו כן התחקה אחר מניעיהם של תוקפיו ומגניו של 'מיתוס המעטים מול רבים'.

בקובץ שלפנינו מופיעות גרסאות מעובדות של ההרצאות שנישאו ביום העיון. נוספו עליהן מאמרו של זכי שלום, שבו מתפרסם לראשונה המסמך המטכ"לי משנת 1952, ומאמרו של יהושע בן-אריה, המתאר את המחקרים על תולדות

מלחמת העצמאות שנעשו בענף היסטוריה של צה"ל בשנות החמישים ומציג לראשונה את הטבלאות ההשוואתיות משנת 1955. בן-אריה מבאר טבלאות אלו, הכוללות גם נתונים על אבדות חיילים ואזרחים יהודים במלחמת העצמאות, ומגיע למסקנה שכשליש מלוחמי השדה היהודים נפלו או נפצעו בה. בקובץ מופיעה גם מסתו של יוסף הלר על מרכזיותו של מוטיב 'מעטים מול רבים' בחשיבתו של בן-גוריון לאורך עשרות שנים – מסה המרחיבה עד מאוד את היריעה שנפרסה ביום העיון.

הקובץ חושף הסכמה ניכרת באשר ליחסי הכוחות במלחמת העצמאות, לעומת המחלוקת על קרבותיו של יהודה המכבי. עיון השוואתי במאמריהם של מוריס ושל עמיצור ובטבלאות של בן-אריה משנת 1955 מאפשר לעמוד על מידת החפיפה בין מחקרים עצמאיים של העת האחרונה ובין עבודה חלוצית אך גנוזה עד עכשיו שנערכה במסגרת צה"ל שנים מעטות אחרי המלחמה. מתברר שהאמת של השותפים לסוד נשמרה חסויה במשך עשרות שנים ואילו הציבור הרחב הורגל להחזיק בתפיסת ניצחון המעטים על הרבים. במאמריהם של הלר ובר-און יש כדי להסביר כיצד השתרשה תפיסה זו ומה היה חלקו של בן-גוריון בהשרשתה. כאן ראוי להוסיף שבמועד כלשהו למד בן-גוריון את העובדות לאשורן, שכן בהזדמנות אחת לפחות (בדברו על 'מלחמת הקוממיות' בפני ועדת החוץ והביטחון של הכנסת ב-23 בפברואר 1963) הוא סטה מן התפיסה שכה הרבה לעשות לה כנפיים והעיר: 'אם כי זה נראה קצת משונה, לנו היה אז צבא יותר גדול מאשר להם'.¹²

